

Олександр БОНДАР

**ПЛАНЦВАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНА
СТРУКТУРА ДЯГОВИ
ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ТА МОДЕРНОГО ЧАСУ**

Олександр Бондар

**ПЛАНУВАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНА
СТРУКТУРА ДЯГОВИ ЗА ДОБИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА
МОДЕРНОГО ЧАСУ**

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2016

УДК 94(477.5)
ББК 63.3(4УКР)
Б 81

Рецензенти:

**С.М. Горобець - кандидат історичних наук,
Д.В. Казіміров - кандидат історичних наук**

Відповідальний редактор: С.О. Павленко

Бондар О.М.

Б 81 Планувально-топографічна структура Дягови за доби середньовіччя та модерного часу. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2016. – 24 с.

ISBN 978-617-7223-85-5

Цей невеличкий історико-топографічний нарис познайомить читача з історико-топографічною ситуацією, в середовищі якої сформувалося село Дягова сучасного Менського району Чернігівської області. Читач дізнається, чому саме вулиці проходять там, де вони знаходяться, а не в інших місцях; які споруди виконували поселенсько-формуючу роль, будучи висотними та соціально-топографічними домінантами. Нарис буде цікавий історикам, краєзнавцям, етнографам та всім небайдужим до історії українського села.

На обкладинці: варіант реконструкції укріплень городища XII-XIII ст. в с. Дягова (малюнок автора) та жорна від млина XIX-XX ст. з с. Дягова (фото С. Павленка)

**УДК 94(477.5)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-617-7223-85-5

© Бондар О. М., 2016

ВСТУПНЕ СЛОВО

Напевно, ніхто не буде заперечувати той факт, що основним типом поселення на території України майже до середини ХХ ст. було село. Цьому сприяли як історичні умови, так і природно-географічні чинники.

На жаль, сьгоднішній рівень вивчення розвитку планувально-топографічної структури сільських поселень Чернігівщини знаходиться лише на початковому етапі. Хоча треба зазначити, що давньоруському періоду їх буття все ж приділено значну увагу з боку археологів, особливо таких дослідників, як Д. Бліфельд, О. Шекун, О. Веремейчик¹. Ними виділено основні типи планування подібних населених пунктів, принципи їхньої забудови. Водночас щодо досліджень сільських поселень, що сформувалися в епоху пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, на сьогодні існує велика прогалина.

Довгий час археологи ними не займалися, а масштабні етнографічні дослідження з вивчення просторово-топографічної ситуації в чернігівських селах ніколи не проводилися. Звичайно, існують дослідження, присвячені окремим населеним пунктам, та зазвичай вони включають в себе вивчення історії поселення, аніж його структури. На жаль, і таких робіт на сьогодні досить незначна кількість.

Рис.1а. Фрагмент карти Гійома Левассера де Боплана 1646 р. із зображенням території сучасного Менського району Чернігівської області.

ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ

Вивчення планувально-топографічної структури будь-якого поселення неможливе без використання картографічних матеріалів. На жаль, для сільських поселень Чернігівщини такий вид джерел починає формуватися лише в XIX ст. Не стала винятком і Дягова. Першою картою, на якій можна побачити більш-менш чітко зображення планувальної структури Дягови, є десятиверстова карта Ф. Шуберта 1820-х рр. Також структуру цього села можна зустріти на польській карті чернігівських земель 1840-1859 рр. (рис. 1)

Рис.1. Фрагмент польської карти 1840-х рр. із позначенням Дягови.

На обох цих картах Дягова зображена досить схематично. Однак саме на них відображено природно-топографічну ситуацію, що існувала навколо села в першій половині XIX ст. Саме ці матеріали дозволять відтворити більш ранні природні умови, в яких Дягова сформувалася як поселення, – систему річок, боліт, лісових масивів. У другій половині XIX ст. з'являються триверстові карти Шуберта. На них населені пункти відображені вже детальніше. На картах Шуберта відображено досить точно рельєф, на якому розташовувалося поселення, річково-озерну систему. А головне – на них показано розпланування сельбищ, виділено центральні майдани, в більшості випадків позначено і місцезрештування головних споруд поселення та церков. Дягова знаходиться на листі XX-10. Існує два варіанти цієї карти. Один датується кінцем 1850-х, інший більш пізнім часом і вже відноситься до кінця XIX ст. Проте їх порівняння показало, що майже жодних змін поселення за цей час не зазнало.

Кардинальні зміни в плануванні Дягови відбуваються вже за радянських часів. Це дуже добре прослідковується, якщо взяти до порівняння німецькі карти часів Другої світової війни та післявоєнні радянські 1950–1980-х рр. Порівнюючи ці

мапи, можна помітити, як змінювалися природно-ландшафтні умови поселення. Після проведення меліоративних робіт на півдні від Дягови зникли заболоченості. Лісові масиви дуже сильно скоротилися за площею. Та й планування сільського поселення змінилося. З'явилися нові дороги, які стали формувати вуличну систему центральної частини села. Площа забудови поселення збільшилася за рахунок нових «кварталів», що вже набули чітких та прямих рис і, на відміну від попереднього часу, не залежали від природних особливостей місцин, де вони розташовувалися.

Поєднання даних картографічних джерел з натурними обстеженнями на місцевості дали досить цікаві результати, за якими вдалося в деякій мірі реконструювати процеси утворення та розвитку просторово-топографічної структури ранньомодерної Дягови.

До методів натурального вивчення відносяться методи картографування залишків природних ландшафтів, що існували до появи поселення, різного роду замулених русел від струмків, заболочених понижень тощо, порівняння сучасної топографічної ситуації з наявними картографічними матеріалами та іншими видами джерел більш ранніх епох.

Оскільки матеріалів для вивчення структури Дягови не досить велика кількість, то іноді доводиться вдаватися до використання методів історичної ретроспективи та реконструкції. Тобто використовувати дані синхронних та географічно близьких поселень для проектування ситуації на історичні реалії села, зважаючи на те, що сусідні поселення, перебуваючи в одних природно-кліматичних та історичних умовах, мали досить схожі шляхи розвитку. Однак цей метод створює так звані «шаблони» розвитку, а слід завжди пам'ятати, що кожне поселення епохи пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу за своєю структурою унікальне та неповторне. Тому використання цього методу застосовувалося лише в крайніх випадках.

Аналіз відомих письмових джерел також часто може дати досить цікаві факти для вивчення планування поселення. Так, завдяки гетьманським актам, відомо про існування в Дягові вже в другій половині XVII ст. млина, а значить і загати, на якій він був влаштований ². Також з письмових джерел дізнаємося про кількість населення та дворів, що дає змогу зрозуміти динаміку розвитку та росту сельбища поселення.

ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ МЕНЩИНИ

В останні роки перед дослідниками історії Чернігово-Сіверщини постала ціла низка завдань, пов'язаних з колонізаційними та етнодемографічними проблемами поселенських структур регіону за доби його становлення як цілісної територіальної структури у XVII–XVIII ст. Це питання може бути вирішене через дослідження історії, топографії та структури окремих поселень як базових складових одиниць системи заселення. Після того, як будуть вивчені основні базові одиниці, можна вже робити певні висновки по формуванню історичних регіонів («островів», «волостей») та ін.

Про це, зокрема, зауважував Д. Казіміров, розглядаючи поселенсько-колонізаційні рухи на території Менської сотні в XVII–XVIII ст. Як зазначав дослідник, «врахування мети та характеру колонізації дозволяє з'ясувати час та обставини виникнення окремого населеного пункту»³. Теж саме можна сказати і навпаки – виникнення окремого населеного пункту в певному місті та в певний час дозволяє врахувати напрямки та особливості колонізаційних процесів. Тобто при дослідженні подібних питань підходять як дедуктивні, так й індуктивні методи вирішення проблеми.

Одним з таких регіонів, що потребують першопочаткового детального вивчення, може бути сучасний Менський район Чернігівської області, оскільки в своїх межах він об'єднав майже цілковито аж три історичні волості XVII ст. – Березинську, Менську та Домислинську. Саме тут і виникло майбутнє село Дягова⁴. Основу поселенської структури цих волостей складала міста, містечка та села.

На території сучасного Менського району можна виділити декілька типів поселень, що існували тут у XVII ст.:

- місто («город») (Мена)⁵;
- містечко (Березна)⁶;
- село (Дягова, Стольне⁷, Степанівка, Волосківці⁸ та ін.).

У свою чергу сільські поселення поділялися за соціально-топографічною структурою на декілька важливих підтипів, визначальні фактори яких спричинили формування їхньої вуличної системи:

- село із укріпленою частиною: замком місцевого феодала, оборонним церковним двором (Волосківці, Блистова, Киселівка⁹);
- село без укріпленого ядра, але таке, що мало в своїй основі старе городище (Дягова, Локнисте);
- село без укріплень (Степанівка, Осьмаки).

Тож, як бачимо, Дягова відноситься до досить розвиненого типу сільських поселень, які мали відразу декілька топографічних домінант (першочерговою була церква, а допоміжною – старе городище). Обидві ці домінанти наклали значний відбиток на формування поселення.

ПРИРОДНО-РЕСУРСНА ЗОНА СЕЛА

Будь-яке поселення не може існувати без природно-ресурсної зони, тобто округи, яка може забезпечити проживання населення певного населеного пункту. За середньовічної доби та ранньомодерного часу роль ресурсної зони мала виняткове значення для розвитку поселення, його еволюції та й взагалі буття.

Враховуючи те, що всі поселення в окрузі Дягови виникли майже одночасно, то кордони їх ресурсних зон сформувалися вже в XVII ст. Це в принципі простежується за документальними свідченнями цього періоду.

Слід допустити, що ресурсна зона Дягови складала в XVII–XIX ст. від 20 до 24 кв. км. Перше, що впливає на формування природно-ресурсної зони – рельєф місцевості, на якій розташоване поселення. Рельєф, на якому виникло поселення

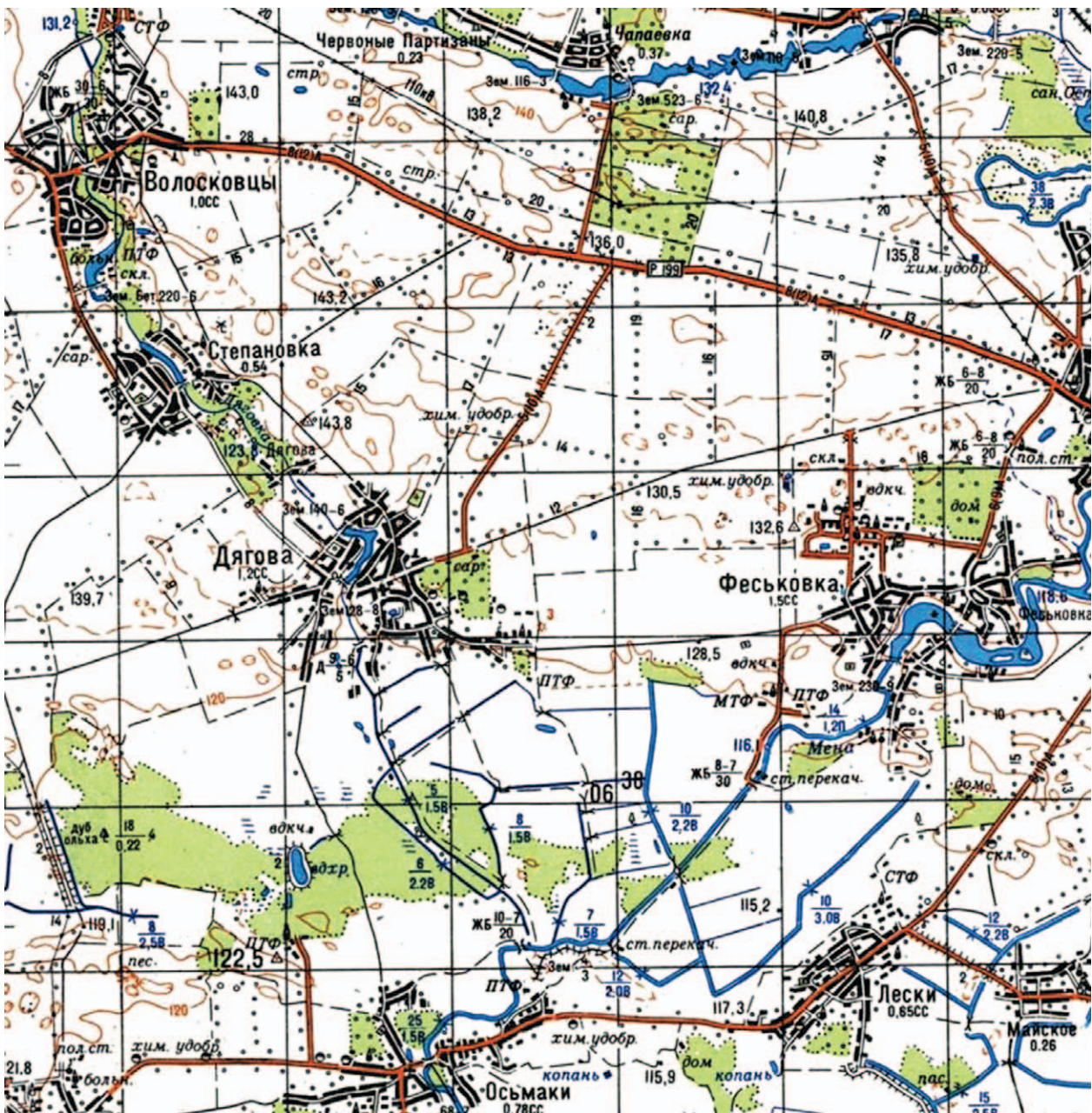

Рис. 2. Фрагмент карти 1980-х рр. із позначенням Дягови та навколишніх поселень.

Рис. 3. Фрагмент восьмиверстової карти Шуберта 1820-х – 1830-х рр.

Дягова, помірно рівнинний. Річка Дягова не створила високих надзаплавних терас. Висота тераси в районі поселення не підіймається вище 5 м., що дало можливість розвиватися поселенню без розривів «сельбища». Лише в північній частині села знаходяться декілька неглибоких ярів, що сформувалися від струмка, який впадає в р. Дягову. Навколо села рельєф досить неоднорідний.

Це спричинене тим, що на південь від поселення (12 км) протікає Десна. Завдяки цьому утворився деякий нахил площини рельєфу з півночі на південь. Якщо середні показники висот на північ від Дягови складають від 125 до 135 м. над рівнем Балтійського моря, то вже в південній околиці села ці показники знижуються до 120 м. (слід зауважити, що в районі сіл Городище та Волосківці по-

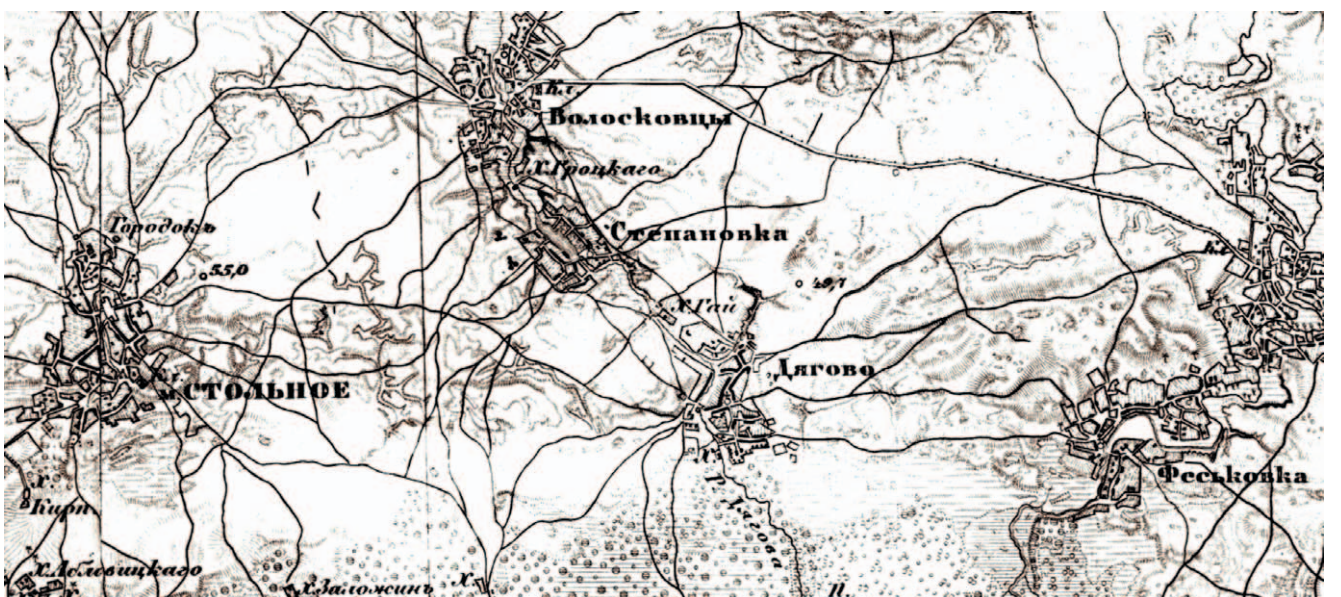

Рис. 4. Фрагмент трьохверстової карти Шуберта 1860-х рр.

казники сягають аж 140-150 м) (рис. 2). Загалом, це досить сильно помітно навіть неозброєним оком на місцевості.

За південною околицею села, судячи з топографічних мап XIX ст., розпочиналися невелике заболочення та заливні луки. Тож ці землі вже не підходили для землеробства, але могли використовуватися як сезонні пасовища та сінокоси. Про це свідчить, зокрема, і карта ґрунтів. Якраз на південь від села розповсюджені лучні та лучно-болотні ґрунти¹⁰. Ці заболоченості показані на восьмиверстовій карті Шуберта першої чверті XIX ст. (рис. 3).

На сході, заході та півночі рельєф більш одноманітний, а ґрунти представлені сірими опідзоленими. На схід від Дягови розповсюджені землі лесових островів на підвищених еродованих водорозділах з темно-сірими і чорноземними опідзоленими ґрунтами. Приурочений цей тип земель в основному до лесових островів. Основною ґрутовою відміною даного типу земель є темно-сірі і чорноземні опідзолені ґрунти легко- та середньо суглинкові. Характерною особливістю цих ґрунтів є зруйнований вбираний комплекс, пилувата, нетривка структура. У XVII–XVIII ст. такий тип ґрунтів якнайкраще підходив для землеробства, оскільки вони не досить важкі, на відміну від південних чорноземів, для обробки, але при нормальному зволоженні можуть давати досить пристойні урожаї зернових культур.

Частину ресурсної зони також займав і невеликий лісовий масив, залишки якого збереглися і в наш час на південь від села. Ще в XIX ст. цей масив мішаного лісу займав майже весь простір на півдні від південно-західного краю Дягови до північних околиць Осьмаків.

Цей масив можна досить добре спостерігати на триверстових картах середини XIX ст. (рис. 4), загальній карті Чернігівської губернії Брокгауза і Ефрона (рис. 5), на десятиверстових картах Стрільбицького (рис. 6). Причому досить сильно помітно, що площа даного лісу скорочувалася дедалі більше до XX ст..

Залишки цього лісового масиву частково збереглися і сьогодні в південно-західному напрямку від Дягови. Заболочені ґрунти та лісові масиви займали близько 30-35% від всієї ресурсної зони поселення.

Поселення також було в достатку забезпечене водними ресурсами. По-перше, р. Дягова є тією поселенськоформуючою артерією-віссю, вздовж якої формувалося сільбище Дягови в різні періоди її існування. По-

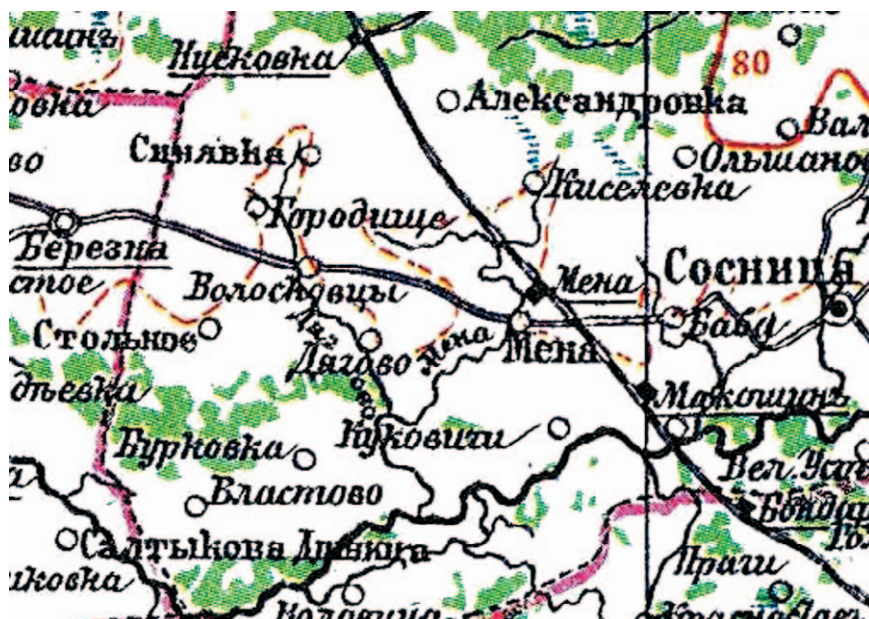

Рис. 5. Фрагмент карти Чернігівської губернії кінця XIX ст.

Рис. 6. Фрагмент десятиверстової карти Стрільбицького початку ХХ ст.

друге, через природне пониження рельєфу, ґрутові води розміщувалися неглибоко. Сучасні середні показники її в колодязях Дягови становлять від 4 до 6 м. Зважаючи на те, що в середині ХХ ст. в усьому Менському районі відбулися дуже сильні меліоративні роботи, то рівень води ще на початку ХХ ст. був вищий приблизно на 1 м. Це досить добре прослідковується по береговій лінії річки Дягови вище поселення.

Таким чином, ми бачимо, що природно-ресурсна зона Дягови була досить привабливою для заселення як в давньоруський час, так і в пізньосередньовічну добу. У своїй окрузі село було добре забезпечене орними землями, водою та лісом. Слід відмітити тільки те, що ця ресурсна зона була досить невеликою за площею, оскільки Дягова постала в досить залюдненій території. Адже поряд з нею розміщувалися такі значні поселення, як Стольне, Степанівка та Волосківці. Останні теж сформували свої ресурсні зони в даному регіоні.

ДЯГОВА ЗА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

За археологічними даними округу Дягови була заселена людьми ще в епоху бронзи, тобто близько II тисячоліття до н.е. Також тут виявлено матеріали, що залишені представниками племен ранньозалізного віку. Однак першопочаткове городище знаходилося не на території сучасного села. Ще на початку XX ст. біля Чамарового болота, на північний схід від сучасного села, археологами виявлено городище болотного типу¹¹. У першій половині I тис. н.е. в окрузі Дягови проживали представники праслов'янських та слов'янських племен.

Виникнення поселення на місці давньоруської Дягови пов'язано з цілою низкою державницьких, етнокультурних та міграційних процесів, що відбувалися на даній території в X – XI ст. Наприкінці X ст. на територіях на схід від Чернігова відбувалися активні державотворчі процеси. Представники київської дружинної влади, утвердившись в окрузі Чернігова, почали освоєння східних територій. На жаль, нам майже не відомо, як відбувався цей процес, але в його результаті на території сучасного Менського та Сосницького районів виникла ціла система давньоруських укріплених і неукріплених поселень. Найбільш значимими центрами цього регіону були Сосниця¹² та Мена¹³. Проте невеликі укріплені центри були розташовані по всій їх окрузі. Серед них лише Блистовій пощастило потрапити на сторінки літописів¹⁴. Давньоруські городища виявлені в Дягові, Волосківцях, Феськівці. Це були укріплені пункти, які, вірогідніше за все, були центрами своїх феодалських округ.

На території сучасної Дягови археологами виявлено значне давньоруське поселення¹⁵. На сьогодні його площа цілком знаходиться під приватною забудовою нинішнього села. На жаль, це поселення не потрапило на сторінки літописів, тож і назва його у XI – XIII ст. залишається невідомою.

Давньоруська структура поселення, яке знаходилось на території сучасної Дягови, нам достеменно не відома. У даному населеному пункті ніколи не проводилися широкомасштабні археологічні роботи. Однак за результатами археологічних розвідок та обстежень, що проводилися в XX ст., можна зробити деякі висновки та реконструкції.

Одним з перших, хто звернув увагу на старожитності Дягови, був відомий чернігівський історик та краєзнавець Ю.Виноградський. 27 вересня 1927 р. дослідник обстежив та описав «городок» в Дягові. Ось, що, зокрема, він написав про нього в один зі своїх польових щоденників: *«Надвечір того ж дня прибув до села Дягови, я бачив «Городок», у самому селі, недалеко від церкви в місцевості більшому високій. Про цей городок рідко хто з селян знає. Почасти втираюсь у вулицю, він більшою своєю частиною займає селитьбу й город сел. Григорія Рубахи, де він уявляє собою височенький півкруг із схилами до низини р. Дягови (допливу р. Мени, правого допливу Десни), що за давніх часів давала природній захист цьому «Городкові», який колись займав домінуючу позицію в тамтешній околиці. Діаметр «Городка» приблизно = 70 метрів. Оглянути як слід та виміряти цього «Городка» не*

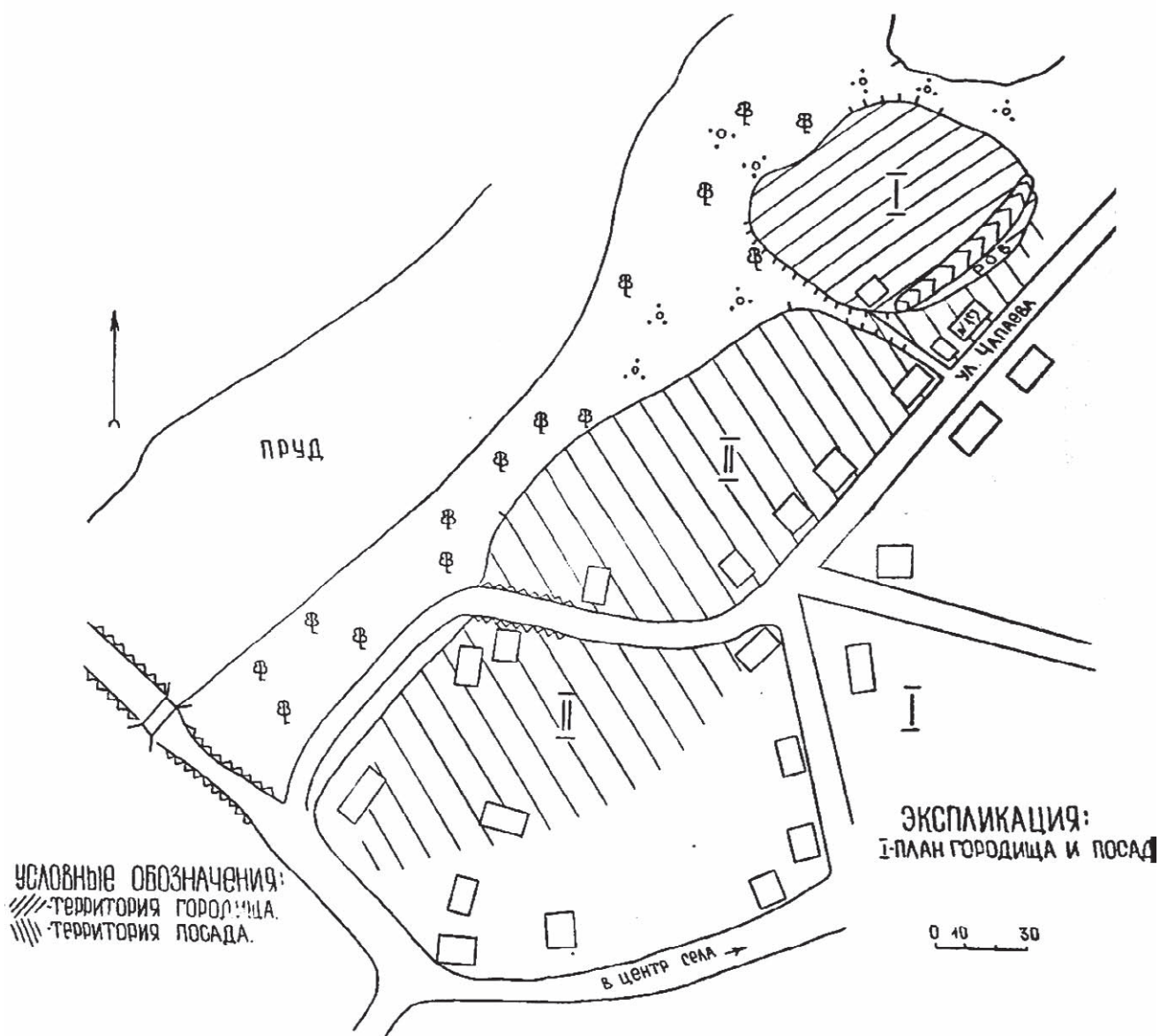

Рис. 7. Окомірний план археологічного комплексу в Дягові.
Топозйомка О.В. Шекуна, 1991 р.

вдалося, бо почало темніти й треба було поспішати далі через с. Степанівку, до с. Волосківців (обидва району Менського). На запитання мої про знахідки де-яких речей старий Рубаха відповів негативно»¹⁶.

Вже в повоєнний час обстеженнями старожитностей Дягови займалися О. Попко та І. Єдомаха. Зокрема, останній описав залишки городища: «Остатки городища знаходяться в центрі села в районі церкви. Оно розположене на мисовидном виступе левого возвишеного берега реки Дягови /правий приток р. Мены/ у моста через реку. Городище занято крестьянскими усадьбами и огородами. С юга и запада оно защищено обрывами берега, с северной части слабо заметны следы рва»¹⁷.

У 1991 р. О. Шекун також обстежив старожитності Дягови. Саме завдяки його розвідкам можна відтворити загальні риси структури давньоруського поселення

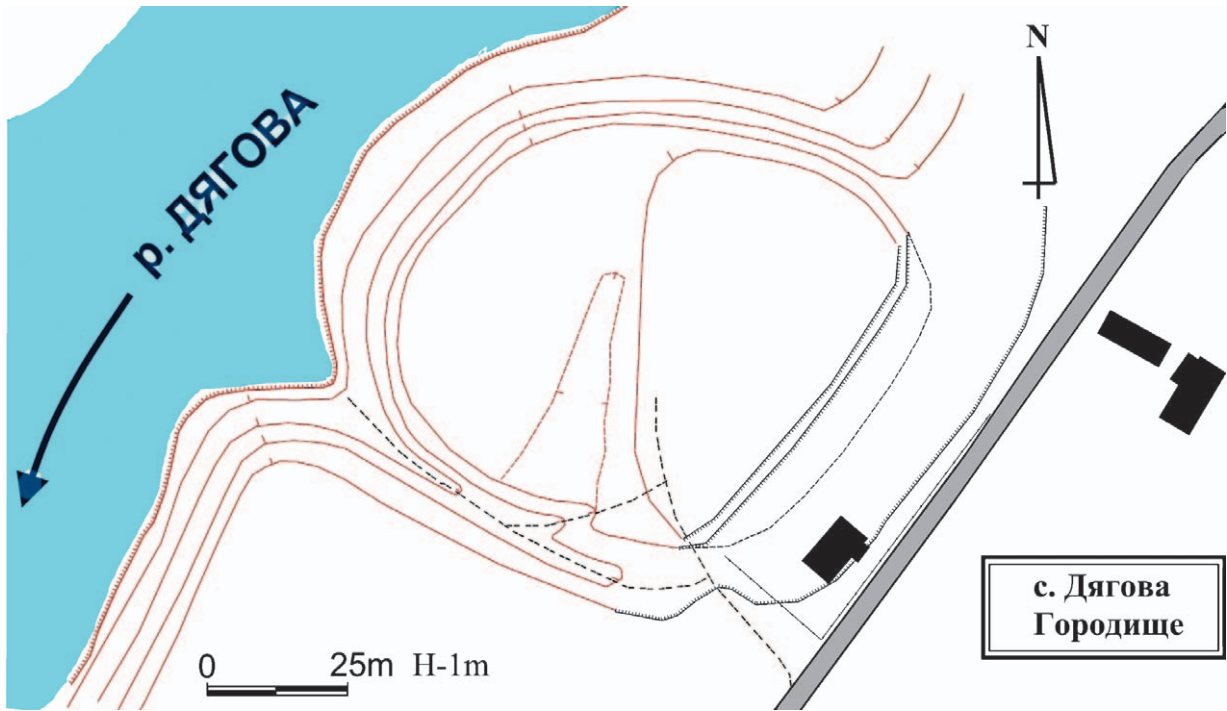

Рис. 8. План городища в Дягові. Топозйомка автора, 2015 р.

на території Дягови¹⁸. Так, згідно з дослідженням О. Шекуна ядром сельбища давньоруського часу стало городище. На жаль, сьогодні залишається невідомим час його спорудження, оскільки стаціонарні розкопки тут не проводилися, а підйомний матеріал представлений як ліпною, так і гончарною керамікою. У 1991 р. вал городища ще мав довжину близько 60 м, а висоту 1,5 м. (рис. 7)¹⁹. Огляд городища у 2015 р. показав, що більша частина валу зі східної напільної сторони знищена (рис. 9). Це сталося внаслідок того, що вона була значно підрізана для розширення присадибної ділянки селищної садиби, що знаходиться на схід від городища. Сьог

Рис. 9. Залишки оборонних споруд Городища в с. Дягова. Фото С. Павленка.

годні рів вже не простежується з напільної сторони взагалі, ширина валу, що залишився, складає не більше 4-5 м, а висота лише місцями сягає 0,5 м. Сучасна площа городища складає 0,4 га (рис. 8).

З південного боку городища від річки наявні залишки невеликого пандусу, що виводив до рову городища. По цьому пандусу могли підійматися до городища ті, хто прибував водним шляхом, або ж жителі городища могли спускатися до води.

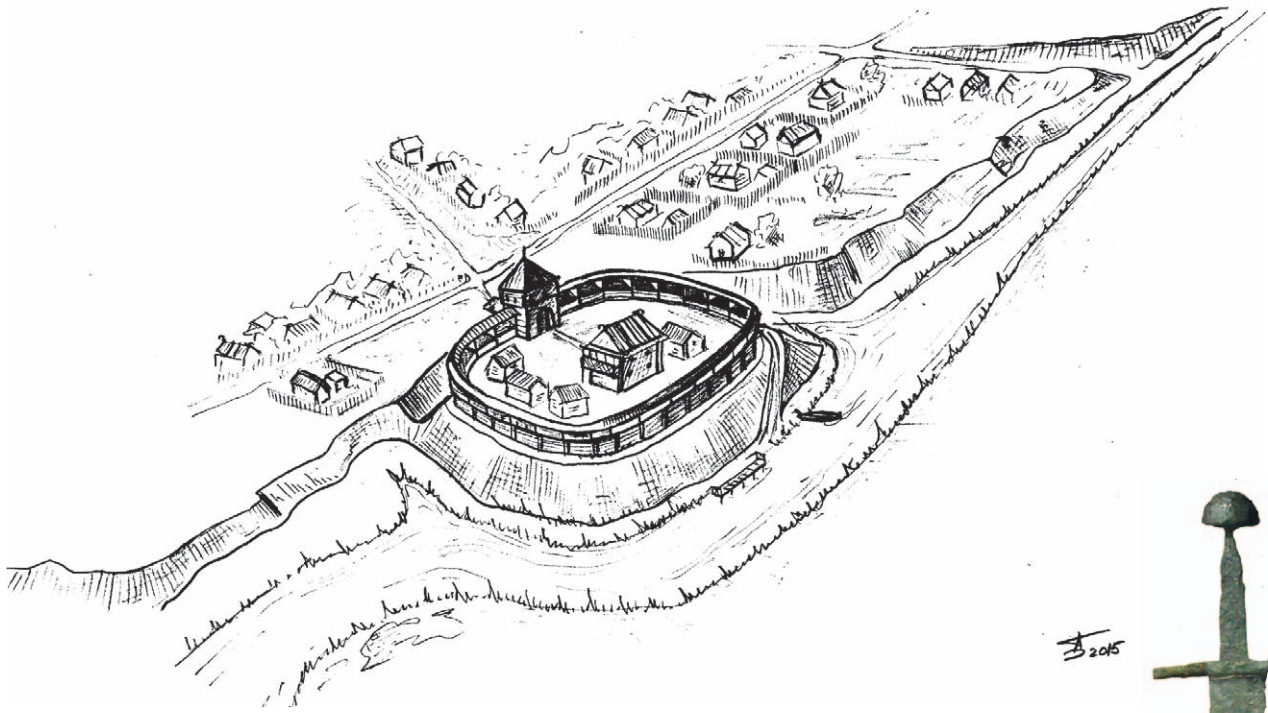

Рис. 10. Варіант реконструкції поселення XII – XIII ст. в Дягові.
Малюнок автора.

Неукріплена частина поселення, тобто посад, сформувалася вздовж корінного берега р. Дягови на південь від городища. Без проведення розкопок неможливо сказати, що виникло першим, – городище або ж відкрите поселення. Однак можна говорити, що городище стало центром поселення, на яке було зорієнтовано сельбище. Площа посаду за матеріалами О.Шекуна складає близько 3 га. Також слід, за археологічними аналогіями, допустити, що основу сельбища складала головна вулиця, яка йшла вздовж тераси. Саме вздовж неї розташовувалися садиби населення (рис. 7).

Зважаючи на невелику площу давньоруських укріплень, незначний неукріплений посад, можна з великою долею обережності припустити, що за тієї доби тут існувала князівська або, більш вірогідно, боярська укріплена садиба, щось на кшталт європейського феодального замку²⁰ (рис. 10). Зокрема, про статус цього поселення може свідчити знахідка меча XII – XIII ст. на території Дягови (рис. 11). Подібний вид зброї міг належати тільки представнику еліти тогочасної держави – дружиннику, який швидше за все і володів тут укріпленою садибою. Однак через брак джерел ця думка може існувати лише на рівні гіпотези. На думку дослідників, «давньоруська» Дягова загинула під час монгольського вторгнення в середині XIII ст. Однак вона могла бути знищена і під час походу Данила Галицького до Сосниці у 1234 р., коли ним були спалені Сосниця, Сновськ та інші укріплені пункти на шляху до Чернігова²¹.

Рис. 11. Меч, знайдений на городищі в Дягові у 1921 р. (Експонується у Сосницькому краєзнавчому музеї). Фото В. Супруна.

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ДЯГОВА

Відродження Дягови як поселення вже відноситься до періоду колонізаційних процесів на території сучасного Менського району за доби входження цих земель до складу Речі Посполитої у першій половині XVII ст.

Свого часу В.Вечерський, аналізуючи особливості розвитку населених пунктів Лівобережжя, відзначав, що більшість міст та містечок XVII ст. тут виникли на топографічній основі давньоруських поселень²². Імовірно, що це твердження може стосуватися не тільки міст, а й деяких сіл.

Саме така модель розвитку поселення повторилася в першій половині XVII ст., коли виникла сучасна Дягова. Перші поселенці XVII ст. почали селитися вздовж тераси річки, обравши, як і давньоруські поселенці, найкраще місце для сельбища з вільним доступом до води і вздовж регіональної дороги Волосківці – Степанівна–Дягова.

Натурні дослідження показали, що стара головна вулиця проходить по краю тераси р. Дягови з півночі на південь. Вона не пряма, а повторює вигини рельєфу та русла річки. Забудова розташовувалася по обидва боки від дороги. До вулиці підходять перпендикулярні провулки. Ще одна з головних вулиць проходила перпендикулярно до першої якраз за церквою і виходила на загату, від якої починалася

Рис. 12. Аерофотозйомка Google Дягови, 2011 р.

дорога на правий берег Дягови до с. Стольного. Активний поділ на вулички спостерігався в південній частині села. У північній частині такий поділ був унеможливлений через рельєф, оскільки саме тут проходив невеликий яр, сформований безіменним струмком, що на сьогодні вже не існує, а раніше проходив з північного сходу на південний захід. Сам струмок впадав у р. Дягову. Вздовж нього також розташувалися двори, оскільки вільний доступ до води завжди був однією з головних умов для поселенців (рис. 12).

З північного заходу Дягови поселенськоформуєчим фактором був став, утворений загатою на р. Дягові. Дана загата, вірогідно, була утворена ще в другій половині XVII ст. для встановлення млина. Про останній, зокрема, йдеться в одному з універсалів Д. Многогрішного²³. На південь від села розпочиналися заплавні луки, які весною перетворювалися на заболочену місцевість, тому сюди поселення не розросталося. Приблизно така ж ситуація спостерігається і на правому березі, де вже навіть в XIX ст. існувала всього одна невеличка вулиця, паралельна до річки.

Досить цікавим для вивчення вулично-топографічного планування є співставлення рівня «раннє городище – пізня церква». Суть його полягає в тому, що церкви XVII–XVIII ст. в багатьох випадках знаходилися поряд з городищами. Для прикладу можна навести такі села, як Волосківці, Блистова, Шестовиця, Киселівка, Малий

Рис. 13. Покровська церква XIX ст. в Дягові.

Листвен, Рогощі, ну і, звичайно ж, Дягова.

У Дягові традиційно для сільських поселень Чернігівщини церква кінця XIX ст. розташована на місці церкви XVII–XVIII ст. в центральній частині села, на давньоруському сельбищі, недалеко від городища (рис. 12). Про ранній християнський храм згадано в описі 1654 р., зокрема, там говориться, що «село Деговая, на речке Деговке. В том селе поставлена церков древенная во имя Покрова пресвятыя Богородицы»²⁴. Вірогідно, що в даному випадку розташування останньої було продиктовано як топографічними особливостями рельєфу сільського поселення (це найвища точка села),

так й історичною традицією розташовувати центр поселення на старих сельбищах. У Дягові чітко проявилася ситуація, коли церква розташовувалася майже по центру поселення біля головної вулиці. Так що біля неї утворився трикутний майдан, який відігравав роль осередку громадського життя сільської громади. Це дуже добре видно на плані села середини – другої половини XIX ст. Також особливістю Дягови є той факт, що в XVIII–XIX ст. село, так би мовити, розрослося в топографічному

Рис. 14. Дягова на трьохверстовій карті Шуберта 1860-х рр.

плані дуже «природно-гармонійно», через природно-рельєфні фактори (рис. 14). Тож можна досить добре прослідкувати його планувальну структуру, яка формувалася протягом XVII – XIX ст.

У XX ст., особливо в другій його половині, ситуація з планувальною структурою села Дягова кардинально змінилася. Основною стала вулиця, що веде зі сходу на захід та проходить повз церкву. Вулиця, яка була головною ще в XIX ст., тепер стала другорядною. Вона, як і раніше, проходить паралельно до річки повз городище й виходить до церкви та сільського центру, але відіграє лише другорядне значення. Також після меліоративних робіт другої половини XX ст. та утворення декількох водовідводних ка-

Рис. 15. Польський солід 1667 р. (вгорі знахідка О. Калюжного в Дягові; внизу – таким він був у XVII ст.).

налів, село розширилося забудовою на південь, де раніше була заболоченість. Така ж ситуація склалася і на правому березі, де у другій половині ХХ ст. виникла досить сильно розгалужена система вуличок і щільна забудова. Окрім церкви в центрі, містоформуючим фактором залишилась і загата на річці, яка широким пасмом розділяє село на дві половини.

Тож, судячи з картографічних матеріалів та натурних спостережень, можна дещо в спрощеній формі відтворити процес заселення і створення сельбища ХVII–ХІХ ст. в с. Дягова. Так, вірогідно, на початку ХVII ст. перші поселенці утворили сельбище поблизу старого городища, яке вони вже не використовували в якості укріпленого центру, на місці давньоруського поселення. Ця частина села за рельєфом і висотністю підходила якнайкраще для створення населеного пункту. Головна вулиця, як вже вище згадувалося, спочатку утворилася вздовж дороги, яка сполучала цілий ланцюг сіл, що виникали синхронно по р. Дяговій: Городище – Волосківці – Степанівна – Дягова. Тут же була побудована і церква, біля якої виник центр села та громадський майдан. Згодом, у зв'язку зі зростанням ролі в житті мікрорегіону сусіднього села Стольного, виникла потреба у дорозі від нього і до Мени через Дя-

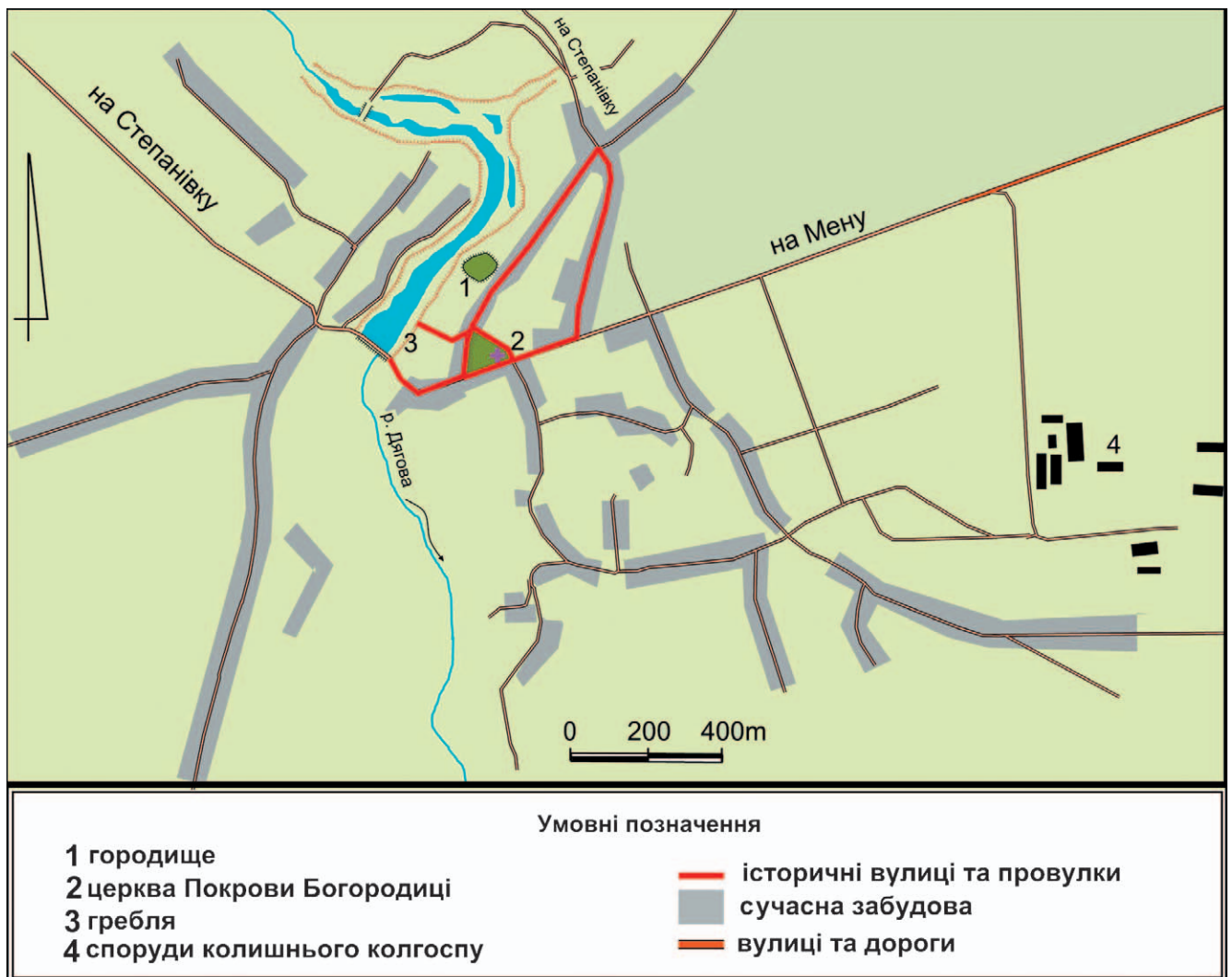

Рис. 16. Реконструкція схеми плануально-топографічної забудови Дягови, варіант автора.

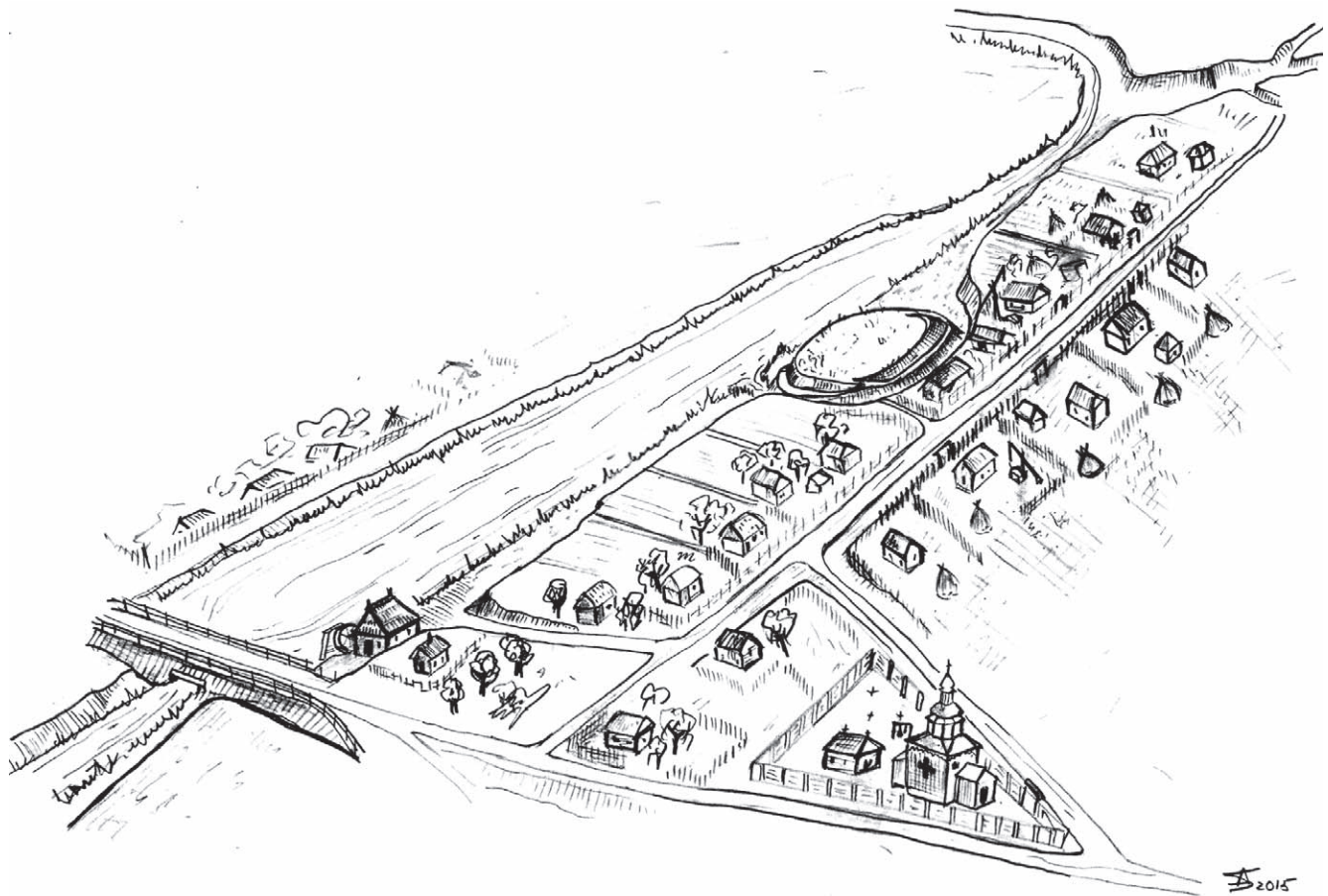

Рис. 17. Варіант реконструкції центральної частини Дягови другої половини XVII – XVIII ст. Малюнок автора.

гову та Феськівку. Ця дорога сформувала вулицю, яка починалася від р Дягови на захід від церкви, минаючи останню і прямувала на схід. Тут же було утворено загату, побудовано млин (рис. 16)

У XVII – на початку XIX ст. сельбище Дягови було неначебто «затиснено» природними факторами в трикутнику: р. Дягова із заходу, з півночі струмок і яри, з півдня заболочені луки. Тож для розширення поселення створили ще одну вулицю, що проходила з півночі на південь, дещо під кутом до старої вулиці, вона виходила також до центральної частини поселення з церквою. Між собою ці вулиці сполучалися декількома провулками (рис. 17). Кардинально село змінило свою просторово-планувальну структуру вже в XX ст., у зв'язку зі зміною ландшафтного середовища антропогенними факторами (в даному випадку – меліорацією та створенням водовідводних каналів) і зміною напрямків доріг мікрорегіону у зв'язку зі зміною територіально-адміністративної ситуації.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищевикладене, слід сказати, що як сільське поселення Дягова пройшло досить довгий шлях складання своєї історичної та соціально-топографічної структури. Як і значна кількість стародавніх сіл Чернігівщини, в своїй підоснові вона мала давньоруське поселення. Однак через те, що воно занепало ще в XIII ст., то вже на початку XVII ст. Дягова почала формуватися як нове поселення. Природно-топографічні умови сприяли тому, що як і в давньоруський час головна вулиця села проходила вздовж водної артерії поселення р. Дягови. Проте залишки городища вже не відігравали такої важливої ролі, як за давньоруського часу.

З XVII ст. центральною домінантою Дягови стає церква. З самого початку її існування вона закладалися як споруда, яку буде видно майже з будь-якого кінця села, а також – з річки. Церква Покрови Богородиці в Дягові відома ще з 1654 р., а вже наприкінці XIX ст. на її місці було збудовано нову однойменну церкву (це добре прослідковується завдяки планам XIX ст.).

Для розвитку Дягови можна виділити два періоди найбільш активного її формування за ранньомодерної доби. Вони, звісно, умовні, але якраз такі періоди були визначальними.

Перший відноситься до початку існування села, тобто 1630-ті – 1670-ті рр. У цей період було закладено первісну вуличну мережу, з'явився став з млином, поставлена церква. Тобто центральна частина села отримала той вигляд, який буде зберігати протягом останніх 300 років.

Другий етап вже пов'язаний зі зростанням населення села та розширенням забудованої площі з відповідним формування нових вулиць та провулків. Це все відбувалось з другої половини XVIII ст. і аж до середини XIX. Якраз в цей час сформувався зовнішній вигляд села, його основна структура, поселення почало розповсюджувати свою забудову і на інший берег р. Дягови.

Уже за радянських часів на сході села з'явилася невелика частина регулярної забудови, але в основному село зберігало структуру, що була сформована протягом двох попередніх століть.

Таке зростання поселення було зумовлене тим, що Дягова мала непогану ресурсну навколишню зону. Проте більшість цієї ресурсної зони освоїли раніше поселенці Стольного, Волосківців та інших великих сіл, які до того ж були ще й адміністративними центрами. Тому Дягова вже не змогла досягти їх розмірів, проте якраз і завдяки цьому село змогло зберегти ту традиційну структуру чернігівських сільських поселень даного мікрорегіону.

Література

1. Веремейчик О.М. Топографія і площа селищ ІХ – першої половини ХІІІ ст. межириччя нижньої течії Десни та Дніпра // Археологічні старожитності Понесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнєцова. – Чернігів, 1995. – С. 25-30; Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межириччя Десни і Дніпра ХІІ – ХVІІ ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1995. – С. 114-115.
2. Павленко О., Павленко С. Дягова: від минулого до сьогодення. – Чернігів, 2010. – С. 19.
3. Казіміров Д. До історії колонізації території Менської сотні у ХVІІ – ХVІІІ ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VІІІ Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2009. – С. 70-73
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 269.
5. Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в ХV – ХVІІІ ст.: ілюстрований довідник. – К., 2015. – С. 65-66
6. Там само. – С. 59-61; Бондар О.М. Укріплення Березни у ХVІІ–ХVІІІ ст. // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Суми, 2015. – С. 62-66.
7. Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини... – С. 66-67
8. Там само. – С. 62-63
9. Там само. – С. 64; Bondar A. The Castles of Adam Kisiel' in Chernihov region at time of the Rzeczpospolita // Gardarika, 2015, Vol. (2), Is. 1. – P. 26-32.
10. Чернігівська область. Географічний Атлас. – К., 2003. – С. 7.
11. Науковий архів Інституту Археології НАН України, ф. ВУАК., спр. 116/18а, арк. 24.
12. Коваленко В.П., Шекун О.В. Літописна Сосниця // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 9-18.
13. Едомаха И.И. Отчет об археологических разведках в в Менском районе и Новгород-Сереверске Черниговской области // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – 1959/20. – С. 7-14.
14. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К., 1989. – С. 241.
15. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 245.
16. Науковий архів Інституту Археології НАН України, фонд ВУАК., спр. 116/18а, арк. 24.
17. Едомаха И.И. Отчет об археологических разведках... – С. 18.
18. Шекун А. В. Отчет. Археологические исследования Черниговщины в 1991 г. / Науковий архів ІА НАН України. – Чернигов, 1992. – С. 35-36.

19. Там само... – С. 36.

20. Поляков Г.П. Села-замки Древней Руси XI – XIII ст. – Брянск, 2005. – С. 35-37.

21. Літопис руський ... – С. 391.

22. Вечерський В.В. Містобудівне мистецтво Північного Лівобережжя Х–ХІХ ст. // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 271.

23. Павленко О., Павленко С. Дягова... – С. 19-20.

24. Описание Малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 822.

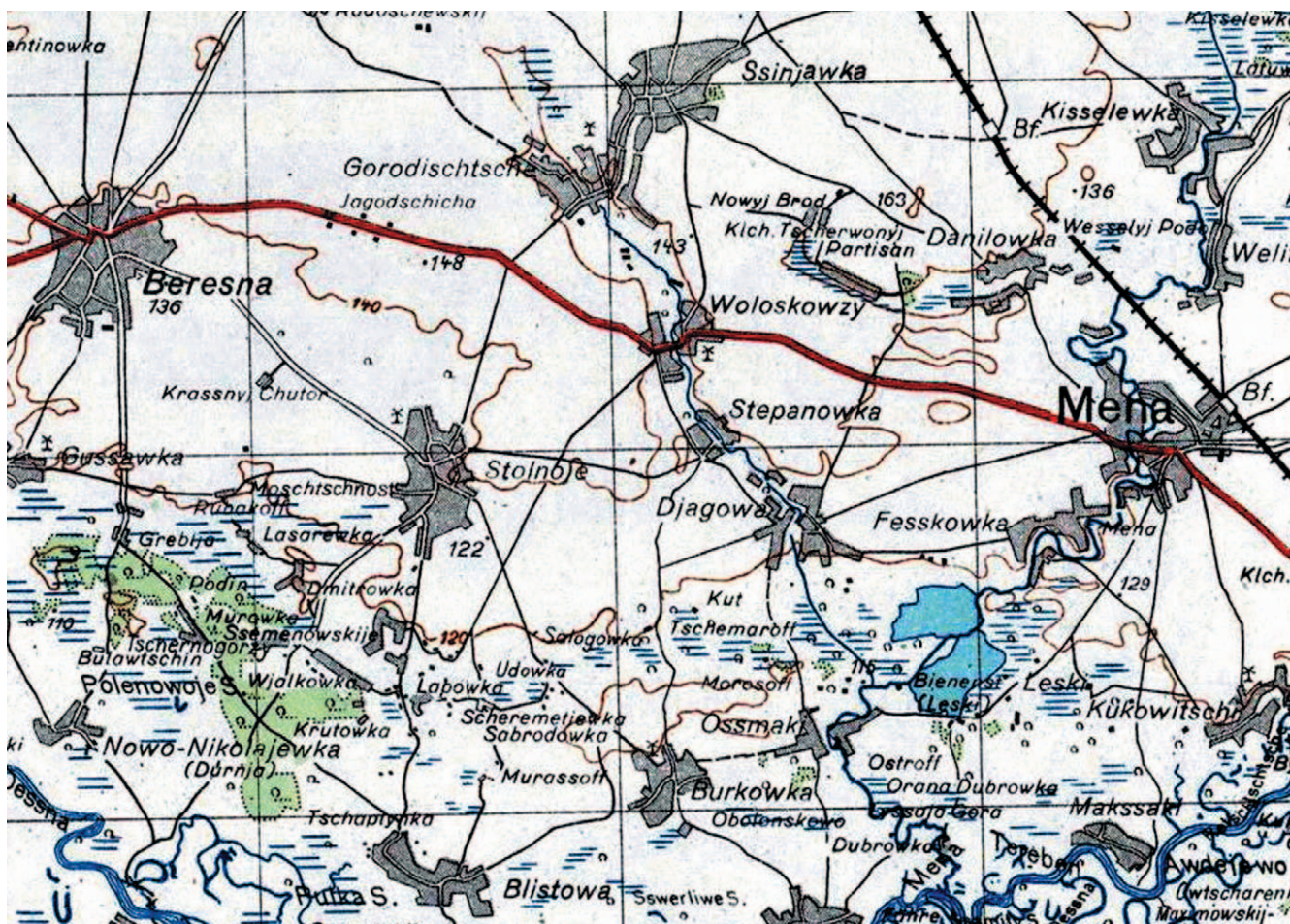

Рис. 18. Фрагмент німецької карти масштабу 1:300 000 з позначенням населених пунктів Менського району, початок 1940-х рр.

ЗМІСТ

Вступне слово.	3
Джерела та методи.	4
Формування поселенських структур на території сучасної Менщини.	6
Природно-ресурсна зона села.	7
Дягова за Давньоруської доби	11
Пізньюсередньовічна та ранньомодерна Дягова	15
Висновки.	20
Література.	21

Автор Олександр Бондар (праворуч) з Максимом Павленком під час експедиції в Дягову в 2007 р.

Наукове видання

Олександр Миколайович Бондар

**ПЛАНУВАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА
ДЯГОВИ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА
МОДЕРНОГО ЧАСУ**

Редактор **С.О. Павленко**

Технічний редактор **В.М. Лозовий**

Комп'ютерна верстка та дизайн **В.М. Лозового**

Коректор **В.І. Пилипець**

Підписано до друку 25.01.2016 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cug.

Ум. друк. арк. 3,0. Ум. фарб.-відб. 3,0. Обл.-вид. арк. 2,79.

Зам. 0007. Наклад 100 прим.

Видавець Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

14005, м. Чернігів, вул. Мстиславська, 56/34

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

Тел.: (0462) 972-661, 972-664

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

